

EDASIPÜÜDLIK, AGA TAGASIHOIDLIK

Emotsioonid ja liikumine eesti keele kehapõhiselt motiveeritud isikuomaduste sõnavaras*

ENE VAINIK, HEILI ORAV

Sissejuhatus

Isikuomaduste sõnavara on teema, mis pakub huvi nii lingvistidele kui ka psühholoogidele. Enamik leksikaalseid uurimusi, mis maailmas isikuomaduste alal on tehtud, kuuluvadki psühholoogia valdkonda, kus üldtunnustatud psühho-leksikaalse hüpoteesi kohaselt vastab mingi inimekäitumisega seotud semantilise välja koosseis ja liigendatus suures plaanis selles kultuuris eritletavatele olulistele kvaliteetidele (Goldberg 1981; rakendusi vt nt Costa, McCrae 1992; McCrae, Allik 2002). Keeleteaduses on isikuomaduste sõnavarale üldiselt suhteliselt vähe tähelepanu osutatud (ülevaadet vt Orav 2006; Öim 1970). Õnnelikumas olukorras on eesti keel, mille puhul seda valdkonda on alles hiljuti käsitletud freimisemantika vaatenurgast (Orav 2006), kus püütakse sõnade tähenduste kirjeldustesse sisse tuua neid argiteadmisi, mis sõna või väljendi kasutamise kaasnivad (Fillmore 1975; Öim, Saluveer 2002). Näiteks saab iseloomuomadusi kui tüüpiliste käitumistendentside erijooni edukalt kirjeldada freimielementide (nt agendi/hindaja, objekti/hinnatava) omavahelisi suhteid esitades. Ei psühho-leksikaalne hüpotees ega klassikaline freimisemantika võimalda aga vastata küsimusele, kuidas ja milliste valdkondade argiteadmisi isikuomaduste mõistestamisel ja keelendamisel kasutatakse.

Artiklis oletame, et isikuomaduste mõistestustes osalevateks argiteadmisteks on ühest küljest ruumi ja liikumisega ning teisest küljest emotsioonide ja nendega toimetulekuga seotud teadmised. Oletus, et need kolm nähtuste valdkonda – ruum/liikumine, emotsioonid ja isikuomadused – võiksid mõisteliselt kuidagi omavahel seotud olla, tugineb mitmesugustele tähelepanekutele.

Ühest küljest ollakse nii psühholoogias kui ka keeleteadusega piirnevas kognitiivteaduses ühisel seisukohal, et emotsioonid on seotud liikumistendentsiga kas millegi suunas või sealt eemale. Seda osutavat kas või ingliskeelsete terminite *emotion* ja *motion* lähtumine samast ladinakeelsest verbist *movere* 'liikuma' (vt Gibbs 2006a: 243 ja seal esitatud viiteid) ja samast tüvest on tuletatud ka termin *motivatsioon*. Kaks motivatsioonipsühholoogias eristatavat olulist stiili ongi sõnastatud otseselt liikumistendentsidena: eesmärgile lähenemine ning antieesmärgist eemaldumine (Carver, Sutton, Scheier 2000). Nii emotsionaalne dispositsioon kui ka motivatsioon kuuluvad oluliste komponentidena omakorda isiksuse struktuuri (Nõlvak, Valk 2003). Teisest küljest on nii psühholoogilised kui ka keeleteaduslikud uurimused näidanud,

* Artikli valmimist on toetanud ETF-i grant nr 7149; SF0050023s09; SF0180056s08.

et isikuomadusi ja emotsioone kirjeldavas sõnavaras on sisulisi kattuvusi (Pluchik 1980; Vainik, Orav 2005).

Alljärgnevas osutame neile keelelistele jälgedele, kus eesti keele kõnelejatel on olnud tõepoolest tavaks isikuomaduste kui suhteliselt abstraktse valdkonna mõistestamisel kasutada konkreetsemat ja kehapõhiselt ruumist ning liikumisest hangitud teadmist. Näiteks sobivad niisugused liitsõnad nagu *tagasihoidlik*, *sihikindel*, *alttõmbaja* ja *eestvedaja* või piltlik sõna *pidur*. Lisaks püüame ka näidata, kus ja kuidas on eesti keele isikuomaduste sõnavaras seostatud inимтunnetuse ruumilisus emotsionaalse kogemusega. Vaatleme nii otsest kui ka piltlikku keeletarvitust ja eriti huvitab meid, kas ja kuidas on ruumilisest tähendusest isikuomaduste valdkonda üleminek seletatav mitmesuguste kognitiivsete mehhanismide abil ning millisel mõistestamise tasandil saab rääkida emotsioonide rollist.

Kehapõhine mõisteloome kognitiivses lähenemises

Et meie eesmärgiks on välja selgitada, kuidas sõnavaras kajastub arvatavalt kehalisel kogemusel põhineva ruumi- ja liikumisteadmise ülekanne isikuomaduste sfääri, siis näib sobivat teoreetilist tugiraamistikku pakkuv kognitiivne, inимтunnetuse seaduspärasusi arvestav lähenemine (nt Langacker 1987; Talmy 2003). Keele ja mõtlemise struktuuride selline käsitus eeldab nende vähemalt osalist kehapõhist motiveeritust (Evans, Green 2006), sest tähendused ei moodusta keeles mingit omaette, inimese teadmistest, kogemustest jne sõltumatut süsteemi (Öim 2008). Kuigi mõistet *kehapõhisus*¹ kasutatakse kirjanduses väga mitmes tähenduses (vt Rohrer 2001; Wilson 2002), ollakse ühel meelel selles osas, et ei tohi alahinnata inimkeha ja selle alusvõimete tähtsust ei füüsilise ega ka sotsiaalse maailmaga suhestumisel. Algselt nähti inimese kehalistes võimetes eelkõige keelelisi struktuure ja tähendusi motiveerivate nn eelmõistelite kujutluskemide kujunemise kogemuslikku alust (Johnson 1987; Lakoff 1990), kuid nüüdseks on vaadeldavate nähtuste ring laienenud, ulatudes ka näiteks mõistetele vastava ajusisese neuronaalse aktiivsuse uurimiseni (vt nt Gallese, Lakoff 2005). Et sõna tähendus on olemuselt mõisteline, s.t sõna tähendused on kõneleja semantilisest mälus seotud mingit sellist laadi mõistelise esitusega, mis toetub kogemustele ja tajudele (Vainik, Kirt 2008), siis on loomulik arvata, et kogemuslikult primaarsed ja kehapõhised kategooriad, nagu näiteks ruum ja liikumine, kajastuvad ka sõnavaras üsna selgelt.

Kognitiivse paradigma raames ongi ühelt poolt palju tegeldud ruumiliste suhete keelendamise analüüsiga (Brugman 1988; Tyler, Evans 2003; Vandeloise 2006 jpt; eesti keeles nt Vainik 1995, Veismann 2008) ja on käsitlusi ka ruumi ja liikumise ning abstraktsemate kategooriate, näiteks aspekti seostest (Tragel, Veismann 2008). Teiselt poolt on aga kognitiivsel semantikal suur

¹ Inglise terminite *embodiment* ja *embodied* eesti vasteteks on pakutud *kehastatus* ja *kehastunud* (vt Tragel, Veismann 2008). Siinkirjutajad eelistaksid kasutada termineid *kehapõhisus* ja *kehapõhine*, vältimaks kausatiivse sufiksiga *-sta* kaasneda võivat muljet, nagu muudetakse kehaliseks midagi, mis seda algupäraselt ei ole olnud. Idee on ikkagi selles, et kogemus on loomult kehaline nagu ka sellel põhinevad kognitiivsed üldistused ning keelestruktuurid. Viimased pärinevad seega kehalisest kogemusest loomuldasa, kehalisus pole neile kunstlikult lisatud.

panus nende viiside väljatoomises, kuidas nii tavakeel kui ka äärmiselt teoreetilised mõisted rajanevad nn primaarsetel metafooridel, mida õpitakse lapsepõlvest peale sensorimotoorse kogemuse kaudu: nt ülal/all, külm/soe, kauge/lähedane (Lakoff, Johnson 1980; 1999). Uuematest teoreetilisest arengutest toetab viimast seisukohta ka kognitiivteaduse laiemasse raami jääv mõistete simulatsiooniteooria (Barsalou 2003). Kehalistest kogemustest, mida alati omakorda saadavad tunded ja aistingud, ei kasva väidetavalt välja mitte ainult mõisted, vaid ka metafoorid (Gibbs 2006b). Selle teooria põhjal võib näiteks oletada, et kui nimetame lipitsevat inimest *pugejaks*, aktiveeritakse ka meie isiklik multimodaalne „pugemiskogemus”: me kõik oleme olnud sunnitud kunagi millestki läbi pugema, tehes end võimalikult väikseks, ja meie keha mäletab, kuidas see tundus, maitses ja lõhnas. See multimodaalne kogemus on metafoori mõistmise aluseks, isegi kui *pugeja* tähistab eesmärkide saavutamise spetsiifilist käitumistendentsi suhteliselt abstraktsemas sotsiaalsete suhete sfääris.

Järgnevas käsitluses on meil plaanis toetuda neile kognitiivse paradigma tugimõistetele, mis aitavad eesti keele isikuomaduste semantikat ja selle seotust ruumi, liikumise ning emotsioonidega paremini esile tuua ning analüüsida. Viitame sellistele kognitiivse projektsiooni mehhanismidele nagu mõistemetafoorid ja metonüümia (Lakoff, Johnson 1980; Kövecses 2002; Kövecses, Radden 1998) ning eelmõistelistele skeemkujutlustele (Johnson 1987; Lakoff 1990). Niisugust kompleksset lähenemist on varem edukalt kasutatud inglise keele metafoorsete emotsioonikirjelduste analüüsil (Peña Cervel 2003).

Uurimismaterjal ja meetodid

Uurimismaterjalina oleme kasutanud sõnavara, mille Heili Orav kogus 2003. aastal välimeetodiga (Corbett, Davies 1997) läbiviidud loetelukatsete abil. Mitmest katsest koosneva seeria jooksul pidid katseisikud nimetama inimese sisemisi omadusi² kirjeldavaid eestikeelseid sõnu, mida kogunes kokku umbes 1270 (Orav 2006). Loetelukatsed varustavad uurijat väljenditega, mis on otsekui võetud mentaalse leksikoni salvedest (Aitchison 2003) ja on seetõttu vabad täpsest kasutamiskontekstist. Näiteks kui inimese omadusena on nimetatud *sügav*, siis pole teada, kas ütleja mõtles vaimuhiiglast või lihtsalt seda, kes end kratsib. Heal juhul saab mingi sõna kontekstiks pidada loetelus vahetult eelnevaid ja järgnevaid sõnu, natuke avaramalt tõlgendades ka küsimust, millele vastates sõnaloend tekkis. Nii näiteks on kõnealust sõna *sügav* nimetatud allülesandes, kus tuli loetleda oma ideaalomadusi, mistõttu tõenäoliselt pigem mõeldi isiku vaimumaailma sügavusmõõdet. Üldiselt aga on selge, et loetelukatses esile tulnud sõnade tähenduse üle otsustamisel tuleb kasutada teistsuguseid meetodeid, kui on traditsiooniline kontekstipõhine analüüs.

Et piiritleda selle uurimuse kitsam objekt – emotsioonide, liikumise ja ruumisuhetega seotud väljendid –, hindasid mõlemad autorid teineteisest sõltumatult sõnaloendit intuitsioonile ja introspektsioonile toetudes.³ Kuigi hinda-

² Katseisikutele selgitati näitlikult väliseid omadusi ja sisemisi omadusi ehk iseloomu kirjeldavate sõnade erinevust.

³ Introspektsiooni kui keeleteaduse meetodi kohta vt nt Huumo 2008 ja seal viidatud

miskriteeriumid jäeti tahtlikult lahtiseks, langesid arvamused väga suurel määral kokku ruumilisi suhteid (89%) ja liikumistendentse (87%) väljendavate keelendite puhul. Kuigi emotsioonidele viitavaid väljendeid tuvastati ligi kaks korda rohkem (225), ühtisid selles osas arvamused mõnevõrra vähem (70%). Et eesmärgiks oli tuvastada emotsioonide ja ruumiliste suhete (liikumise) võimalikku ühist kontseptualisatsiooni ja ülekandeid kehapõhistest valdkondadest abstraktsematesse, siis otsitigi otseseid ja kaudseid viiteid emotsioonidele järgnevalt just kokkulangevate hinnangutega sõnavarast.

Esmaseks uurimisobjektiks võeti 114 liikumistendentsi ning 70 ruumiliste suhete väljendit, mis kokku moodustasid 14% loetelukatsete tulemustest. Sõnad ja väljendid kanti Exceli tabelisse, lisades informatsiooni nende vormi, sõnaliigi, moodustuskomponentide ja päritolu kohta (oma- või võõrsõna). Samuti määrati seose laad uuritavate kategooriatega: emotsioonide, ruumi ja liikumisega. Teineteisest sõltumatult oli uurijate introspektsiooniliste otsustuste aluseks kujunenud kaks kriteeriumi: a) sõna tähendus tervikuna viitas liikumisele, emotsioonile või ruumile (nt vastavalt *kiire*, *emotsionaalne*, *avatud*), b) sõna või väljend oli silmanähtavalt tuletatud/moodustatud mõnest konkreetsest liikumisverbist, emotsioonisõnast või ruumiterminist (nt vastavalt *heitlik*, *rõõmsameelne*, *endakeskne*). Liikumise ja emotsiooni seos võis olla kas positiivne, nende omaduste olemasolu esiletõstev (nt vastavalt *dünaamiline*, *temperamentne*) või negatiivsem, kas neid täiesti eitades (nt *päigalseisev*, *emotsioonitu*) või osutades nende omaduste vähesusele (nt *aeglane*, *apaatne*). Viimase sammuna rakendati kvalitatiivset semantilist analüüsi, kasutades kognitiivse lähenemise tugimõistestikku.

Tulemused ja arutelu

Materjali üldiseks iseloomustuseks võib öelda, et valdavalt moodustub see ühesõnalistest vastustest (83%), millest omakorda valdav enamus (75%) on adjektiivid, 23% on infiniitsed verbivormid (*v-* ja *nud-/tud-*kesksõnad) ning substantiive on 13% (põhiliselt *ja*-tegijanimed). Kohe tuleb aga öelda, et vastuste ühesõnalisus on mõnevõrra petlik kriteerium, sest tervelt 83% nendest on moodustuse poolest kompleksed (on kas tuletised, liitsõnad või mõlemat korraga), viidates seega kontseptualiseerimisprotsessi vahendatusele. Osa sellistest väljenditest on keelde kinnistunud (nt *tagasihoidlik*, *edasipüüdlik*), osa aga on loodud ilmselt uudismoodustistena loetelukatsete käigus, püüdes (re)kontseptualiseerida mõnd meeles mõlkuvat inimomadust (nt *edasipüüdleja*, *pugejalik*, *mitte edasipürgiv*). Suhteliselt väike osa (9%) oli võõrtüvelisi (nt *hasartne*, *temperamentne*), osutades arvatavasti terve kontseptualiseeringu ülevõtmisele võõrast kultuurist.

Peale n-ö päris isikuomadussõnade, mille ainus ja põhiline tähendus on iseloomustada inimekäitumise või -olemuse mõnd tahku, nimetati katses ka selliseid omadussõnu, mille esmane kasutusvaldkond võiks kuuluda pigem füüsikaliste nähtuste sfääri. Nii võib öelda, et näiteks *jäik* on eelkõige materjal, *järsk* on kas tõus, serv või käänak ning *kiire* iseloomustab esmalt liiku-

allikaid. Sõnaloendite hindamisel, et leida mingisse semantilisse kategooriasse kuuluvaid sõnu, on kaht teineteisest sõltumatut eksperti palju kasutatud psühholoogias, vt nt Aavik, Allik 2002.

mist protsessina ja inimese kui terviku iseloomustusel on ta sekundaarne, põhinedes tähenduse metafoorsel ja/või metonüümsel laiendamisel.⁴ Teisalt sisaldas materjal ka täiesti piltlikke väljendeid, sealhulgas fraseologisme, nagu *seelikukütt*, aga ka uudismoodustisi, nagu *üle laipade mineja*. Omaette silmatorkava rühma moodustasid liit- ja/või segamoodustusega väljendid, mille üks osistest on ruumisõna ning teine viitab füüsilisele tegevusele, nt *edasipürgiv*, *pealetükkiv*, *altvedaja*, *allaheitlik*. Ka need väljendid on piltlikud, kuid selles piltlikkuses on märgata teatavat süsteemsust. Primaarselt ruumi ja füüsilise valdkonna mõisteid (*alla*, *edasi*, *peale*, *vedama*, *heitma*, *tükkima*) on kasutatud kehapõhise lähtevaldkonnana loomaks mõistestusi, mis iseloomustavad inimest kas tema motivatsiooni või sotsiaalsetes suhetes osalemise laadi kaudu.

Isikuomaduste mõistestused

Tähenduses võib tinglikult eristada sisu tasandit ja sellele mõistestuse poolelt antavat vormistust. Mõistestus ehk kontseptualisatsioon on protsess, mille käigus sensoorse ja kinesteetilise taju ning emotiivse kogemuse info töödeldakse mõistelisteks struktuurideks, arvestades seejuures vahetut sotsiaalset, füüsilist ja keelelist konteksti (Langacker 2002). Seetõttu mängib isikuomaduse sõna tähenduses rolli peale mõiste sisu – näiteks konkreetse subjekti käitumise – ka mõistestaja enese positsioon, hoiakud, sensoorne, emotiivne ja kinesteetiline kogemus. Kehalise kogemuse aspektid – nagu liikumine, ruumisuhted ja emotsioonid – võivad seega esineda mõistestuses nii sisu tasandil kui ka mõistestaja positsioonis.

Oma osa mõistestuses on ka keelelisel kontekstil, isikuomaduse puhul näiteks asjaolul, et seda kasutatakse omaduse omistamiseks isikule valdavalt lauses kas täiendi või öeldistäitena (nt *tragi* tüdruk, tüdruk on *tragi*). Arvatavasti seetõttu oligi valdav osa loetelukatses esiletulnud sõnadest kas vormilt adjektiivid või samu süntaktilisi funktsioone kandvad *v*-partitsiibid. Kognitiivse käsitlemise järgi on adjektiivid suhtepredikaadid (nagu ka adverbid, pre- ja postpositsioonid), mis väljendavad atemporaalseid, s.t aja kulust sõltumatuid muutuja ja pidepunkti⁵ suhteid (Langacker 1987: 214). Isikuomaduse sõnade puhul tähendab see, et isiku ja omaduse suhe on püsiv, ei muutu ajas. Seega toob sõnaliigist tulenev semantiline profiil kaasa mõistestuse staatilisuse. Teisest küljest on paljud adjektiividest ja *v*-partitsiibid olemuslikult deverbalsed, mida kognitiivses lähenemises käsitatakse protsessidena, s.t temporaalsete ehk ajas mõõtuvate predikaatidena (Langacker 1987: 244). Järelikult kehtestavad deverbalsed isikuomadusi väljendavad adjektiivid (ja *v*-partitsiibid) isiku atemporaalse suhte mingi protsessiga. Näiteks inimene, kes on *edasipüüdlik*, püüab edasi pidevalt, aga see adjektiiv kujutab seda liikumistendentsi ajas muutumatuna.⁶ Liikumine ja liikumatus on deverbalses adjektiivides põimunud dialektilises ühtsuses: dünaamiline sisu on valatud staatilisse vormi.

⁴ EKSS-is on neid sõnu kirjeldatud polüseemsetena, kusjuures esimene tähendus seostub füüsilise reaalsusega, inimkohane tähendus aga järgneb sellele.

⁵ Eri autorid on kasutanud erinevaid eestikeelseid termineid. Selle artikli üks autoritest on välja pakkunud terminid *muutuja* (ingl *trajectory*) ja *pidepunkt* (ingl *landmark*) (vt Vainik 1995), Ann Veismann (2008) on kasutanud termineid *trajektor* ja *orientiir*.

⁶ On täheldatud, et *lik*-liiteliste deverbalsete omadussõnade ning *v*-kesksõnade tähen-

Liikumine ja emotsioonid on kaasmõistestatud

Kontseptualisatsiooni sisu tasandil võib subjekti füüsiline liikuvus olla otsest kõige tähtsam käitumuslik erijoon, mille põhjal inimest iseloomustatakse, näiteks mainiti loetalukates *liikuv*, *dünaamiline*, *sportlik* ja *rändaja*. Teisest küljest võib inimest iseloomustada ka liikumise puudumine, nt *paigalseisev*, *paigalpüsiv*. Oluline inimest iseloomustav tunnus võib olla ka toimimise või liikumise kiirus (nt *kiire*, *kiirustav*, *ülikiire*) või selle piisamatus (nt *aeglane*, *pikaldane*, *pikatoimeline*). Nende sõnade kontseptualisatsioon liikumise ja emotsioonide koostoimet ilmtingimata ei eelda. Küll aga implitseerivad liikuvust koos emotsionaalse aktivatsiooniga niisugused sõnad nagu *elav*, *reibas*, *aktiivne*, *tragi*, *energiline*, *hasartne*, *temperamentne*, *spontaanne*, *intensiivne*, *hüperaktiivne*. Teiselt poolt tuli rohkearvuliselt esile ka omadusi, milles põimuvad vähene liikuvus ja emotsionaalse aktivatsiooni madal tase, nt *apaatne*, *flegmaatiline*, *tuim*, *lodev*, *loid*, *lõtv*, *passiivne*, *uimane*. Liikumise ja emotsioonide positiivne seos tuleb välja ka liitsõnarühmast *spordilembene*, *rahvaspordilemb*, *reisi(mis)himuline*, *reisimishuviline*, kus *-lemb(ene)*, *-huvi* ja *-himu* tähistavad emotsionaalset hõivangut ning intensiivsust, millega inimene teatavatesse liikumistegevustesse suhtub.

Mõistestuse sisu tasandil võivad olulisena paista ka subjekti tundeelu avaldumise tüüpilised erijooned, näiteks toimimise intensiivsus (*taltsutamatu*, *pidurdamatu*) ja muutlikkus (*püsimatu*, *ebapüsiv*). Selle rühma omadussõnad on tuletatud kas liikumist välistavast verbist, nagu *püsima*, või verbi-dest, mille tähenduses sisaldub viide liikumise pärssimisele (*taltsutama*, *pidurdama*). Mõlemal juhul antakse mõistestusele eitava tähendusega liide-tega (*eba-*, *-tu*) sisult vastupidine tähendus, mille eesmärgiks on iseloomustada kõnealuse isiku emotsionaalset ebastabiilsust. Uuritavate sõnade hulgas tuli esile ka vastandomadus: emotsionaalselt stabiilset inimest iseloomustavad sõnad *kõigutamatu* ja *püsiv*. Taas kord on omadust väljendav sõna moodustatud verbist *püsima* – seekord ilma eitusega – ning liikumisverbist *kõigutama* eitava *tu*-liitega. Füüsilise paigalseisu jaatamine ning liikumise eitamine aitab niisiis mõistestada emotsionaalset stabiilsust. Äsja kirjeldatud rühmades on liikumisele viitavad isikuomaduste sõnad käibel seega piltlikult, ülekantud tähenduses. Kognitiivseks mehhanismiks, mis laseb toimida asendusel (füüsiline reaalsus emotsionaalse asemel), on külgnemis- ehk koosesinemissuhtel rajanev kontseptuaalne metonüümia (Kövecses, Radden 1998: 54). Keelekollektiivile on omane näha füüsilist liikumist ja emotsioone inimekäitumises koosesinevate nähtustena ja selle tõttu sobibki liikumine kehali-sema ja tuttavama kogemusena kirjeldustes asendama tundeelulisi nähtusi, mis on olemuselt abstraktsemad, kontrollimatamad ja raskemini hoomatavad. Sõnade *kõigutamatu* ja (*eba*)*püsiv* ja *püsimatu* puhul on tuvastatav, et mõis-testus rajaneb TASAKAALU eelmõistelistel skeemkujutlusel, mis põhineb kehali-sel kogemusel füüsiliste objektide tasakaalust ja tasakaalutusest (Johnson 1987: 126; Peña Cervel 2003: 269). Inglise keele emotsiooniväljendite põhjal sõnastatud mõistemetafooride paar EMOTSIONAALNE STABIILSUS ON TASA-KAAL / EMOTSIONAALNE EBASTABIILSUS ON TASAKAALUTUS (Peña Cervel

dused erinevad: esimesed on abstraktsemad ning neil puudub verbitähendusele omane tegevuse toimumise konkreetsus ja aktiivsus (Kasik 1978: 547; Vare 1984: 40). Järelikult peame *edasipüüdvaks* inimest, kes püüab edasi, aga me ei ole kindlad, kas see on tema püsiomadus või mingi ajamomendiga piiratud tegevus.

2003: 207). Selle kohta, et tasakaalu skeemkujutus on emotsionaalse elu mõtestamisel üldkäibiv ka meie kultuuris, annavad tunnistust kas või väljendid *tasakaalukas inimene* või *emotsionaalselt tasakaalutu*. Tasakaal on ideaalne ja soovitatav seisund ning saab seetõttu positiivse aksioloogilise hinnangu osaliseks (Krzeszowski 1997). See emotsionaalset eneseregulatsiooni kirjeldav omadus kandub üle isikuomadustesse: *kõigutamatu* ja *püsiv* tähistavad hinnatavaid omadusi ning *püsimatu* ja *ebapüsiv* soovimatuid.

Liikumisviis esiplaanil

Seesama metonüümne kognitiivne ülekanne füüsilise liikumise valdkonnast (lähtevaldkond) emotsiooniküllase käitumise alale (sihtvaldkond) toimib veelgi selgemalt mõistetestes, kus isikuomadust väljendav sõna on tuletatud liikumisviisi kirjeldavast verbist. Näiteks *hüplev*, *tõmblev*, *heitlik* kirjeldavad samuti inimest, kes on emotsionaalselt ebastabiilne, ning *pöörane* seda, kes on oma reageeringutes kohatult intensiivne. Kuigi moodustustee on mitmeastmeline, on nendes sõnades esmase tuletusalusena äratuntavad liikumise või liigutamise viise kirjeldavad verbid *hüppama*, *tõmbama*, *heitma*, *pöörama*. Nagu näitab *le*-liide,⁷ kulgeb kolme esimese sõna moodustustee korduvat, kuid ebakorrapärast ja kindla orientatsioonita (EKG I: 447–448) liikumist tähistavate verbide *hüplema*, *tõmblema*, *heitlema* kaudu, mis ei implitseeri subjekti positsiooni muutust ümbritseva ruumi suhtes. See eripära ilmselt ongi füüsilise tegevuse ja emotsionaalsete reageeringute vahelist ülekannet võimaldav ühisosa. Samuti kui eelmise sõnarühma puhul võib siingi pidada mõistestuse aluseks eelmõistelist TASAKAALU skeemi (Johnson 1987: 126). Õigupoolest näitavad kõik kirjeldatud liikumisviisid ideaalse tasakaalu seisundi puudumist füüsilisel tasandil, mistõttu sobivadki iseloomustama sama nähtust emotsioonide kogemise valdkonnas ja implitseerivad negatiivset aksioloogilist hinnangut (Krzeszowski 1997).

Niisugused omadused nagu *hüplev*, *heitlik*, *tõmblev* ja *pöörane* kuuluvad intrapersonaalsete isikuomaduste hulka, mille puhul vaadeldav subjekt mõjutab oma tegevusega eelkõige iseennast, ja neid omadusi kirjeldavatesse freimidesse ei kuulu seetõttu teisi inimesi märkivaid elemente (Orav 2006). On täiesti loogiline, et nende omaduste kontseptualiseerimisel sobivad kehapõhiseks algmaterjaliks just liikumisviisid, mida tähistavad intransitiivsed, enesekohasele tegevusele osutavad verbid, mis ei eelda objekti (*hüplema*, *tõmblema*, *heitlema*).

Loetelukatsetes tuli esile ka sõnu, mis on moodustatud transitiivsetest liikumis- või liigutamisviisi väljendavatest verbidest, nt *ründav*, *purustav*, *lõhkuv*. Kuigi nad on vormilt regulaarsed *v*-kesksõnad ja isikuomaduste sõnade-na ilmselgelt katsete käigus loodud uudismoodustised, osutavad nad tendentsile iseloomustada subjekti selle järgi, kuidas ta käitub füüsiliselt interpersonaalsetes ehk isikutevahelistes suhetes. Vägivaldse käitumise freim, mis kirjeldab nende sõnade tähendusi, peab ilmingimata sisaldama ka

⁷ Sõna *pöörane* ei sisalda viidet *le*-sufiksile kui tuletuse vaheastmele. Tähenduse poolest võiks siiski kaaluda, kas *pöörane* on see, kes pöörab (kedagi või midagi) või pigem see kes pöörleb (sihitult). Viimase kasuks räägib asjaolu, et slängis tähendab *pöördes olema* ülimat emotsionaalset aktiivsust.

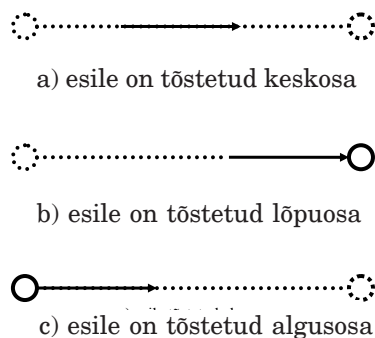
objekti, keda või mida rünnatakse, purustatakse või lõhutakse. Samuti kuulub sellese freimi ka järelalus subjekti emotsionaalse seisundi kohta: suure tõenäosusega on selleks viha. Taas võime sedastada emotsiooni (viha) ja füüsilise tegevuse koosmõistestamist. Kui neid iseloomustusi kasutatakse piltlikult, s.t isiku füüsilist tegevust üldse ei mõeldagi, kantakse vägivaldse tegevuse freim üle sotsiaalsete suhete sfääri, kus samuti jääb kehtima järelalus subjekti emotsiooni (viha) kohta. Vägivallale ja vihale omistatav negatiivne hinnang (Vainik 2004) kandub edasi ka vastavatele isikuomadustele: *ründav*, *purustav* ja *lõhkuv* on kindlasti taunitavad omadused, olgu siis puhtfüüsilises või sotsiaalses valdkonnas mõelduna. Kognitiivseks mehhanismiks, mis laseb tegevusi üle kanda kehapõhisest füüsilisest valdkonnast sotsiaalsete suhete alale, on samuti metonüümia. Inimkäitumine (mida paraku esindab ka vägivaldse käitumise freim) on igal juhul kompleksne, hõlmates nii füüsilist kui ka sotsiaalset läbikäimist. Kasutada esimest teise asemel tähendab tugineda külgnemis- ehk koosinemisuhetele (Kövecses, Radden 1998: 54).

Liikumise suund esiplaanil

Materjalis eristus selgesti rühm liit- või segamoodustusega väljendeid, mille üks komponentidest on primaarselt ruumilisi suhteid väljendav kaas- või määrsõna (*edasi*, *tagasi*, *alla*, *peale*, *üle* jne) ning teiseks komponendiks verb, mis osutab füüsilisele liikumisele või tegevusele. Need sõnad (nt *edasipüüdlik*, *tagasihoidlik*, *allaheitlik*, *pealesuruv*, *ülevoolav*) on tuletatud ühendverbidest, mis sisaldavad ruumilisi ja eriti suunda osutavaid suhtepredikaate (vastavalt *edasi püüdma*, *tagasi hoidma*, *alla heitma*, *peale suruma*, *üle voolama*). On ilmne, et sisu tasandil kuulub nendesse mõistestutesse kompleksne stseen, milles vaadeldav subjekt justkui suhestub ümbritseva ruumiga ja tema kujuteldavat liikumist ongi isikuomaduste sõnades kirjeldatud just suunda esile tuues. Need väljendid on eranditult piltlikud, s.t mõistestustes kantakse näiliselt füüsilises ruumis toimuv liikumisstseen üle abstraktsema-tesse valdkondadesse, nagu sotsiaalsed suhted (*allaheitlik*, *pealesuruv*) või motivatsioon (*edasipüüdlik*, *edasipürgiv*). Suuna aspekt tugineb nendes mõistestustes eelmõistelisele TEE kujutluskemile (Johnson 1987: 126).

Horisontaalteljel liikumine

Valdavalt horisontaalset liikumissuunda implitseerivad väljendid, mis sisaldavad adverbi *edasi* (*edasipüüdlik*, *edasipürgiv*, *edasiviiv*, *edasilükkaja*). See adverb võib väljendada peale liikumise horisontaalse suuna ka tegevuse imperfektiivset aspekti (Tragel, Veismann 2008: 521). Oletatavasti toimib see ülekanne eeskätt selle tõttu, et *edasi* tõstab esile eelmõistelise TEE-skeemi keskmiist löiku (vt joonist 1a), mis osutab liikumise suunale, kuid ei eelda ilmingimata kohalejõudmist. Nii ei mõelda kunagi, et *edasipüüdlik* inimene võiks jääda kusagil loorberitele puhkama – ta seab uue eesmärgi ja püüab ikka edasi. See, kes on loomult *edasilükkaja*, nihutab oma kohustuste täitma asumise aega üha ja üha. Inimene, keda iseloomustatakse *edasiviivana*, on progressiivne, (ühistöö) edendamisele orienteeritud. TEE kujutluskemide kesk-

Joonis 1. TEE kujutluskemide variandid.

mine osa on mõistestuse aluseks ka sõnades *järjekindel* ja *järjepidev*, mis *ise-loomustavad* inimesi, kes peavad järke,⁸ s.t ei kaldu oma tegevuse etteantud järgnevusest kõrvale, vaid teevad käsilolevat järjest, pidevalt. Liitsõnaosised *-kindel* ja *-pidev* osutavad liikumissuuna stabiilsusele ning immuunsusele võimalike häirivate faktorite suhtes nagu näiteks emotsionaalne labiilsus.

Horisontaalse liikumise kujutlusega seostuvad ka omadused *sihikindel* ja *omakasupüüdlik*, mis tuginevad kujutluskemile SIHTTEE (Evans, Green 2006) (vt joonist 1b). Nendes liitsõnades sisaldub otsene nimisõnaline viide liikumise eesmärgile (sihile, omakasule). Kuigi sihid võivad olla seatud kõrgele ja omakasuga võib seostuda ka karjääriredelist ülesronimine, otseselt neid võimalusi mõistestustes ei täpsustata ja vaikimisi eeldatakse horisontaalset kui inimkogemuses kõige tavapärasemat edenemist (Tragel, Veismann 2008). Leidub autoreid, kes väidavad, et liikumise TEE ja SUUND on kontseptuaalselt kaks erinevat asja. Esimene tuginevat liikumissündmuse piiratusel ja teine selle piiramatusel (Blomberg, Zlatev 2009). Meie käsitluses piisab liikumissündmuse kahe struktuurse osa kirjeldamiseks TEE-skeemist, millest mõistestused tõstavad esile erinevaid löike (joonis 1).

Kõik eespool kirjeldatud horisontaalse liikumise kujutlusele tuginevad isikuomadused kuuluvad nn intrapersonaalsete omaduste hulka (Orav 2006), mis kirjeldavad inimesi selle kaudu, kuidas nad n-ö omaette maailmaga suhestuvad. Nad väljendavad inimese motivatsioonilist kalduvust eesmärgile läheneda ja oma eesmärgi vastandist eemalduda (Carver, Sutton, Scheier 2000). See, kes on *edasilükkaja*, väldib oma eesmärgi vastandile lähenemist, kui ta ka sellest otseselt ei eemaldu. Eeldatavasti seostuvad nende liikumistega ka emotsionaalsed seisundid: ühelt poolt iha või soov eesmärk saavutada (*edasipüüdlik*, *edasipürgiv*, *sihikindel*, *omakasupüüdlik*) ning teiselt poolt vastumeelsus oma eesmärgi vastandi suhtes (*edasilükkaja*). Need emotsionaalsed seisundid moodustavad olulise osa motivatsioonikäitumise komplekssest valdkonnast, mille mõistestamiseks on keeles kasutusele võetud ruumi ja liikumise valdkond.

Teisest küljest rõhutavad selle rühma väljendid liikumise stabiilsust ja sõltumatust emotsionaalsetest häiringutest, mille võimalikkust kirjeldasid liikumisviisi esiletõstvatel verbidel tuletatud omadused, nagu *heitlik*, *pöörane*,

⁸ järg 'koht, piir vm., milleni tegevusega on jõutud, kus parajasti ollakse' (EKSS I: 726).

tõmblev.⁹ Seega näib isikuomaduste puhul mõistestuste taustal töötavat metafoorne kujutus emotsioonist kui millestki, mille võimuses on subjekti valitud sihilt ka hälbima panna. Seostame selliseid kujutlusi mõistemetafooriga EMOTSIOON ON FÜÜSILINE JÕUD (Kövecses 2000).

On iseloomulik, et rahvaomases isikuomaduste kujutluses tõukavad teatavat laadi emotsionaalsed seisundid inimest eesmärgistatud (horisontaalsele) liikumisele, samal ajal kui teiselaadsete emotsioonide võimuses on seda liikumist häirida, ja et neile seisunditele omistatakse erinevaid väärtusi. Kogu eesmärgistatud liikumise freim seostub positiivsete emotsioonidega ja saab positiivse hinnangu, sellal kui võimetus selliselt liikuda (*sihikindlusetu, ebasihikindel, ebajärjekindel, mitte edasipürgiv, vähe edasipüüdlik*) saab mõistestusega üldjuhul negatiivse hinnangu. Edasisuunale antavat positiivset aksiooloogilist hinnangut põhjendatakse mõistemetafooriga HEA ON EES (Lakoff, Johnson 1980; 1999). Kummatigi ei järeldu sellest, et tagasisuund tooks alati kaasa negatiivse hinnangu. Halb tegelane on küll *tagurlik* inimene, kuid seda pole näiteks *tagasihoidlik*. Tagasihoidlikkust on ikka vooruseks peetud. Nii juhtubki, et inimene saab olla korraga intrapersonaalselt *edasipüüdlik* (mõistestuses on esiplaanil suund) ja samal ajal interpersonaalsetes suhetes *tagasihoidlik* (esiplaanil on emotsioonidest ajendatud liikumise eitamine või liigse innukuse mahasurumine). Seega on liikumise suunad *edasi* ja *tagasi* suhtelised ning hinnangute andmisel tulevad arvesse ka teiste inimeste eesmärgid ning soovitud liikumissuunad. Näiteks ei vahenda sõnad *omakasupüüdlik* ja *omakasupüüdmatu* hinnanguid mitte subjekti, vaid mõistestaja moraalseste tõekspidamiste seisukohalt, ja et subjekti huve tõlgendatakse sootsiumi suhtes antagonistlikena, saab ka nende poole pürgimine negatiivse hinnangu ning vastupidi.

Motivatsiooni mõistestamine eesmärgistatud horisontaalse liikumisena seostub oma juurte tasandil arvatavasti kompleksse mõistemetafooriga ELU ON TEEKOND (Lakoff, Johnson 1980; 1999; Kövecses 2002). Nimelt sisaldab see mõistemetafoor mitu süsteemset projektsiooni konkreetsest ja kehaliselt tunnetatud füüsilise liikumise valdkonnast inimese elu mõistmise abstraktses valdkonda (Lakoff 1990; Lakoff, Johnson 1999). Isikuomaduste puhul näeme toimimas järgmisi ülekandeid:

rändur/liikuja	→ inimene, kes elab
mööda teed liikumine	→ elu kulg
sihtkohad	→ elu eesmärgid

Kui tavapäraselt tuuakse eesmärkide saavutamise erinevate viiside vastena lähtevaldkonnas välja erinevad liikumismarsruudid (Lakoff 1990; Lakoff, Johnson 1999), siis meie materjal osutab, et isikuomaduste puhul võivad selleks olla ka liikumise viisid:

erinevad liikumisviisid → erinevad viisid eesmärke saavutada

Näiteks kui inimese kohta öeldakse *pugeja, trügija, enda tahte läbisuruja* või *läbilöömisvõimega*, siis lisandub implitsiitsele TEE skeemile sel põhjusel, et verb tõstab esile mingis kitsamas keskkonnas liikumise viisi, ka TAKIS-

⁹ Autorite keeletunde järgi välistavad need omadusrühmad teineteist. On raske, kui mitte mõeldamatu olla ühtaegu heitlik ja sihikindel või edasipüüdlik ja tõmblev.

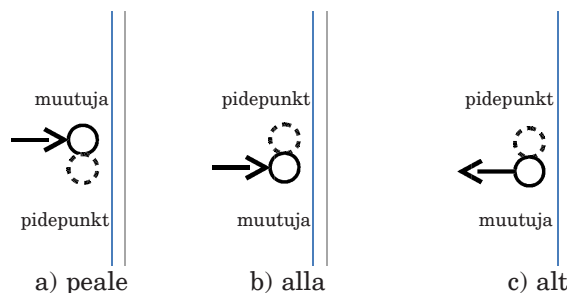
TUSE EEMALDAMISE skeem (vt nt Evans, Green 2006: 189). Tähendus kantakse füüsilisest ruumist üle sotsiaalsesse keskkonda, kus subjekti ei kujutleta tühjas ruumis takistusteta liikumas, vaid endale oma keha abil teed tegemas teiste inimeste ja nende eesmärkide vahel. Kummatigi on väljendid *enda tah-te läbisuruja* ja *läbilöömisvõimega* mõistestatud subjekti vaatepunktist neutraalsena (kui mitte lausa positiivsena), seevastu *trügija* ja *pugeja* lisavad negatiivse konnotatsiooni. Kui nende mõistestuste puhul rääkida emotsioonide kohalolekust, siis on selleks pigem mõistestaja negatiivne hoiak nende käitumistendentside suhtes.

Mõistestaja emotsionaalne suhe iseloomustatavasse (ebameeldiv või meeldiv) on otseselt fookuses sõna*des eemaletõukav* ja *ligitõmbav*, mis on tuletatud ühendverbide*st eemale tõukama* ja *ligi tõmbama*. Mõlemad implitseerivad horisontaalsuunalist liikumist: *ligitõmbav* toetub eelmõistelisele skeemile SIHTTEE (joonis 1b) ja *eemaletõukav* skeemile LÄHTETEE (joonis 1c). Hinnatav subjekt samastatakse ruumipunktiga, mille suhtes mõistestaja kujuteldav liikumine toimub: teda kas „tõugatakse eemale” või „tõmmatakse ligi”. Taas on olemas paralleelsus motivatsioonipsühholoogias esile toodud kalduvusega eesmärgile läheneda ning eesmärgi vastandist eemalduda (Carver, Sutton, Scheier 2000). Et mõlema sõna puhul on tegemist interpersonaalsete omadustega, siis kantakse tähendus metafoorselt üle füüsilise ruumi valdkonnast inimsuhete ja neile antavate emotsionaalsete hinnangute valdkonda.

Vertikaalteljel liikumine

Kujuteldava liikumise vertikaalsele suunale osutavad sõnad *pealetükkiv*, *pealesuruv* ja *allaheitlik*. Nad on moodustatud ühendverbide*st*, mille koosseisus on kohamäärsõnad *peale* ja *alla* koos liikumisverbidega *tükkima*, *suruma* ja *heitma*. Ka need mõistestused toetuvad eelmõistelisele TEE skeemile (Johnson 1987: 126), s.t sisaldavad (kujuteldavat) liikumist ühest positsioonist või asendist teise, ent enam kui asendi muutus on siin esiplaanil just ruumiliste suhete vertikaalne telg (vt joonist 2) ja muutuja ning pidepunkti asetumine komplementaarsetele positsioonidele peal/all, mille aluseks on omakorda eelmõistelised VERTIKAALSUSE ja KONTAKTI kujutlusskeemid.

Niisugused omadused nagu *pealesuruv*, *-tükkiv*, *allaheitlik* kuuluvad nn interpersonaalsete omaduste hulka (Orav 2006), mille tähendused sisaldavad kindlasti teiste inimestega suhestumist. Nii sobivadki füüsilise ruumi vertikaalsel teljel esinevad komplementaarsed ruumisuhted lähtevaldkonnaks sotsiaalsete suhete valdkonnale, millele on samuti omane vertikaalne (hierarhiline) organiseeritus. Ruumiliselt peal- või allpool teisi inimesi paiknemine toob kaasa võime olukorda kontrollida või kontrolli alla sattumise (mõiste-metafoorid KONTROLL ON ÜLAL / KONTROLLITUD OLEK ON ALL (Lakoff, Johnson 1980)). Pealetükkiv või -suruv inimene üritab võtta olukorda kontrollivat positsiooni, allaheitlik omakorda loobub sellest. Sotsiaalsele hierarhiale tuginevatesse suhtefreimidesse kuuluvad ka vastavad komplementaarsed emotsionaalsed seisundid – seda, kes on „peal” ja kontrollib olukorda, iseloomustab üleolekutunne, teist, kes on „all”, aga alaväärsus ja alandus. Kui isikuomadused on mõistestatud kujuteldava liikumisena vertikaalse telje suhtes, siis kuuluvad meie maailmateadmisse ka teadmised nende situatsioonidega kaasnevatest emotsioonidest.

Joonis 2. TEE-, KONTAKTI ja VERTIKAALSUSE kujutlusskeemi koostoime ruumisõnade mõistestustes.

Otseselt isiku emotsionaalsele eneseregulatsioonile viitab sõna *ülevoolav*, mis on samuti mõistestatud vertikaalse liikumistena, täpsemalt mingi vedeliku voolamisena üle pilgeni täitunud anuma serva. See mõistestus tugineb kompleksel mõistemetafooril EMOTSIOON ON VEDELIK ANUMAS (Vainik, Velt 2006; Kövecses 2000) ning eelmõistelistel kujutlusskeemidel ANUM ning TÄIS–TÜHI (Johnson 1987: 126; Peña Cervel 2003: 116). Selle mõistemetafoori puhul võime ka sedastada mingit laadi (naiiv)teooriale tuginemist. Nimelt on Euroopas olnud ajalooliselt käibel nn kehavedelike teooria, mille kohaselt temperamentide erinevusi seletati kas vere, lima, musta või kollase sapi domineerimisega (Geeraerts, Grondelaers 1995).

Nii horisontaalne kui ka vertikaalne ruumitelg etendavad oma osa sõnade *alttömbaja* ja *altvedaja* lähtevaldkonnas. Need on tuletatud ühendverbidest, kus *alt* seostub vertikaalse paiknemisega (vt joonist 2c) ning *tõmbama* ja *vedama* harilikult horisontaalse liikumisega. Nende piltlike väljenditega viidatakse interpersonaalsele isikuomadusele, mis avaldub nende inimeste puhul (Orav 2006), kelle suhtes kõnealune isik käitub alatult¹⁰ ja oma lubadusi ignoreerides. Nende sotsiaalsete suhete mustri mõistestamise lähtevaldkonnaks on taas füüsikaline ruum ja eriti TOE kujutlusskeem (Navarro 1999). TUGI selle vertikaalses ja füüsikalises mõttes kantakse üle sotsiaalsete suhete valdkonda, milles eeldatakse, et inimesed saavad üksteise panusele toetuda. Samal ajal on sotsiaalne ruum täidetud eri subjektide eesmärkidega ja nende poole liikumise suundadega ning koostöö ja ühine liikumissuund on ainult üks võimalusi. Mõistestaja moraalsed tõekspidamised või empaatiline hoiak „kannataja” suhtes on lisanud vaadeldaval juhul subjekti käitumisele negatiivse aksioloogilise hinnangu.

Kokkuvõte ja üldine arutelu

Emotsioonid ja liikumine on eesti keele isikuomaduste sõnavaras teataval määral kaasmõistestatud – ühe võimalusena teiste võimaluste seas. Loetelukatsete tulemusena kogutud andmestikust (Orav 2006) moodustas selliste väljendite hulk ligikaudu 14%. Osutus, et juba keelde kinnistunud väljendite kõrval kasutasid katseisikud viiteid liikumisele ja emotsioonidele ka mõistestustes, mida nad loetelukatse olukorras n-ö käigu pealt oma mõtte väljendamiseks moodustasid. Väljendite kompleksuse analüüs näitas, et isikuomadu-

¹⁰ Ka sõna *alatu* tundub olevat mõistestatud vertikaalseid toetumissuhteid eeldavalt.

si tähistavad sõnad ja väljendid kalduvadki valdavalt olema sekundaarsena loodud (tuletised, liitsõnad või mõlemad korraga ja läbisegi), nende puhul on loovalt taaskasutatud keeles olemasolevat primaarsemat sümboliressurssi.

Tähendust, moodustusviisi ning aluseks olevaid kognitiivseid mehhanisme silmas pidades tööme esile peamised viisid, kuidas emotsioonid ja liikumine isikuomadustes kokku saavad. Esimese võimalusena võivad emotsionaalsus ja liikuvus olla otseselt kaasmõistestatud (näiteks sõnades *tragi*, *hasartne*). Arvatavasti tajutakse füüsilist liikumist ja emotsioone koos esinevate nähtustena, ja kui isikuomadusi tähistava sõna mõisteliseks aluseks on otseselt füüsilise liikumise valdkond või freim (s.t inimene liigub, toimetab, tegutseb), siis kuulub suure tõenäosusega sellesse mõistelisse struktuuri ka teadmine liikumisega kaasnevast emotsionaalsest aktivatsioonist. Et keeles puuduvad sõnad, milles kirjeldataks subjekti kui vähe liikuvat, aga see-eest hästi emotsionaalset või, vastupidi, väga liikuvat, kuid emotsionaalselt tuima, siis võib järeldada, et liikuvus ja emotsioonid ei ole mitte ainult kontseptualisatsiooni sisu tasandil mõlemad esindatud, vaid nad on ka omavahel positiivselt korreleeritud. Teiseks selgus, et metonüümse tähendusülekande tõttu võib liikumissündmuse kaudu iseloomustada emotsionaalset seisundit (näiteks sõnadega *taltsutamatu*, *pidurdamatu*, *heitlik*, *tõmblev*, *pöörane*, *ründav*). Ka need mõistestused rajanevad vaikimisi kehtival eeldusel, et emotsionaalsus ja liikuvus on positiivses korrelatsioonis. Kolmas tendents on, et toimub tähenduse metafoorne ülekanne füüsilisest ruumist (kus saab vaadelda liikumist) sotsiaalsete suhete või motivatsiooni valdkondadesse, mispuhul osaliste emotsionaalsed seisundid kuuluvad taustateadmistena vastavate komplekssete freimide koosseisu.

Eristasime mõistestustes sisu tasandit (hinnatava käitumist) ja mõistestaja positsiooni ning käsitlesime sellest johtuvalt ka mõningaid isikuomaduste aksioloogilisi aspekte. H. Orav (2006) on juhtinud tähelepanu, et isikuomadusi tähistavad sõnad sisaldavad eesti keeles alati kas positiivset või negatiivset hinnangut, samale tendentsile on E. Vainik (2002) osutanud emotsioonisõnade osas. Teise inimese omaduste ja emotsioonide mõistmine ja mõistestamine tähendab ühtlasi alati ka nende hukka- või õigeksmõistmist (vt ka Zlatev 2001). Artiklis näitasime, kuidas kehapõhised ruumilised kujutlused, mille abil vahendatakse inimkäitumise kompleksseid freime, sisaldavad ühtlasi ka hinnanguid kas kirjeldatava subjekti või mõistestaja positsioonist lähtuvalt.

Üks keelte tüpoloogilisi eristusi seisneb selles, kuidas mõistestatakse liikumissündmust: kas verbiga tuuakse esile pigem liikumise viisi või liikumise suunda (vt Talmy 2000: 221–225; Blomberg, Zlatev, ilmmas). On osutatud, et eesti keeles väljendab verb sel puhul pigem liikumisteed (Tragel, Veismann 2008: 516). Isikuomadusi tähistavate sõnade moodustamisel on näha mõlemat tendentsi. Võisime sedastada, et kui need sõnad olid moodustatud verbidest, mis viitavad kas lokatiivsele liikumisele või liikumisviisile, oli kognitiivse ülekande põhiliseks mehhanismiks koosinemissuhtel põhinev metonüümia. Seevastu väljendite puhul, mis isikuomaduste mõistestuse lähtevaldkonnana kasutavad ruumis orienteeritud translokatiivset liikumist, on aluseks mitmesugused vaikimisi kehtivad metafoorsed eeldused, nagu ELU ON TEEKOND, HEA ON EES, EMOTSIION ON FÜÜSILINE JÕUD, EMOTSIION ON VEDELIK ANUMAS, KONTROLL ON ÜLEVAL / KONTROLLITUD OLEK ON

ALL jt. Tuvastatud metafoorid, kus põimuvad liikumine, hinnangud ja emotsioonid, annavad oma panuse inimkäitumise ja omaduste kompleksse öko-
noomseks ja samal ajal hõlmavaks piltlikuks mõistestamiseks, milles inimeel kasutab oskuslikult ära kehalisest kogemusest omandatud eelmõisteli-
si kujutluskäime TEE, TAKISTUSE KÕRVALDAMINE, KONTAKT, TUGI, TASA-
KAAL, ANUM, TÜHI-TÄIS jne.

Vaadeldud kehapõhistes isikuomadustes kajastuvad motivatsioon, emotsioonide regulatsioon, sotsiaalses hierarhias paiknemine, ühistegevuses osalemine, usaldatavus – kõik kahtlemata kaasinimeste üle otsustamisel olulised kriteeriumid. Kehapõhiselt motiveeritud isikuomaduste sõnavara kirjeldab inimese käitumist mõistestustena, mis on loomult deskriptiivsed ja samal ajal hinnangulised ning mille abil saab langetada otsuseid koostöö perspektiivikuse üle.

Kirjandus

- A a v i k, Toivo, A l l i k, Jüri 2002. The Structure of Estonian Personal Values. A Lexical Approach. – European Journal of Personality, nr 16, lk 221–235.
- A i t c h i s o n, Jean 2003. Words in the Mind. An Introduction to the Mental Lexicon. Malden–Oxford–Carlton: Blackwell Publishing.
- B a r s a l o u, Lawrence W. 2003. Situated Simulation in the Human Conceptual System. – Language and Cognitive Process, nr 18 (5/6), lk 513–562.
- B l o m b e r g, Johan, Z l a t e v, Jordan 2009. Linguistic Relativity, Mediation and the Categorization of Motion. – J. Zlatev, M. Audrén, M. Johansson Falch, C. Lundman (eds.). Studies in Language and Cognition. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, lk 46–61.
- B r u g m a n, Claudia 1988. The Story of *over*. Polysemy, Semantics and the Structure of the Lexicon. New York: Garland Press.
- C a r v e r, Charles S., S u t t o n, Steven K., S c h e i e r, Michael F. 2000. Action, Emotion, and Personality. Emerging Conceptual Integration. – PSPB, nr 26 (6), lk 741–751.
- C o r b e t t Greville G., D a v i e s, Ian R. L. 1997. Establishing Basic Color Terms. Measures and Techniques. – Color Categories in Thought and Language. C. L. Hardin, L. Maffi (eds.). Cambridge: Cambridge University Press, lk 197–223.
- C o s t a, Paul T., M c C r a e Robert R. 1992. Revised NEO Personality Inventory (NEO PI-R) and NEO Five-Factor Inventory (NEO-FFI) Professional Manual. Odessa, FL: Psychological Assessment Resources.
- E K G I = Mati Erelt, Reet Kasik, Helle Metslang, Heino Rajandi, Kristiina Ross, Henn Saari, Kaja Tael, Silvi Vare 1995. Eesti keele grammatika I. Morfoloogia. Sõnamoodustus. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Eesti Keele Instituut.
- E K S S = Eesti keele seletav sõnaraamat 1–6. Tallinn: Eesti Keele Instituut, 2009.
- E v a n s, Vyvyan, G r e e n, Melanie 2006. Cognitive Linguistics. An introduction. London: Lawrence Erlbaum Associates.
- F i l l m o r e, Charles 1975. An Alternative to Checklist Theories of Meaning. – Papers from the First Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society. Berkeley, lk 123–132.
- G a l l e s e, Vittorio, L a k o f f, Georg 2005. The Brain's Concepts. The Role of the Sensory-Motor System in Conceptual Knowledge. – Cognitive Neuropsychology, nr 22, lk 455–479.

- Geeraerts, Dirk, Grondelaers, Stefan 1995. Looking Back at Anger. Cultural Traditions and Metaphorical Patterns. – J. Taylor, R. MacLaury (eds.), *Language and the Cognitive Construal of the World*. Berlin: Mouton de Gruyter, lk 153–179.
- Gibbs, Raymond W. Jr. 2006a. *Embodiment and Cognitive Science*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gibbs, Raymond W. Jr. 2006b. Metaphor Interpretation as Embodied Simulation. – *Mind and Language*, nr 21 (3), lk 434–458.
- Goldberg, Lewis R. 1981. Language and Individual Differences. The Search for Universals in Personality Lexicons. – L. Wheeler (ed.), *Review of Personality and Social Psychology*. Vol. 2. Beverly Hills, CA: Sage, lk 141–165.
- Huomo, Tuomas 2008. Joko lingvistin nojatuoli joutaisi kaatopaikalle? Introspektio-lingvistiikan asemasta kognitiivisessa kielitiedessä. – *Emakeele Selti aastaraamat* 53 (2007). Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus.
- Johnson, Mark 1987. *The Body in the Mind. The Bodily Basis of Meaning, Imagination, and Reason*. Chicago: University of Chicago Press.
- Kasik, Reet 1978. Verbaaladjektiividest. – *Keel ja Kirjandus*, nr 9, lk 546–548.
- Krzeszowski, Tomasz P. 1997. Angels and Devils in Hell. Elements of Axiology in Semantics. Warszawa: Wydactwo Energeia.
- Kövecses, Zoltan 2000. *Metaphor and Emotion. Language, Culture and Body in Human Feeling*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kövecses, Zoltan 2002. *Metaphor. A Practical Introduction*. Oxford–New York: Oxford University Press.
- Kövecses, Zoltan, Radde-Günter 1998. Metonymy. Developing a Cognitive Linguistic View. – *Cognitive Linguistics*, nr 9 (1), lk 37–77.
- Lakoff, Georg 1990. The Invariance Hypothesis. Is Abstract Reasoning Based on Image Schemas? – *Cognitive Linguistics*, nr 1, lk 39–74.
- Lakoff, Georg, Johnson, Mark 1980. *Metaphors We Live by*. Chicago–London: The University of Chicago Press.
- Lakoff, Georg, Johnson, Mark 1999. *Philosophy in the Flesh. The Embodied Mind and Its Challenge to Western Thought*. New York: Basic Books.
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar I. Theoretical Prerequisites*. Stanford: Stanford University Press.
- Langacker, Ronald W. 2002. *Concept, Image, and Symbol. The Cognitive Basis of Grammar*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- McCrae Robert R., Allik, Jüri (eds.) 2002. *The Five-Factor Model of Personality Across Cultures*. New York–Boston etc: Kluwer Academic/Plenum Publishers.
- Navarro, Ignasi 1999. The metaphorical use of on. *Journal of English Studies* I. 145–164.
- Nõlvak, Aire, Valk, Raivo 2003. Isiksus ja emotsioonid. – J. Allik, A. Realo, K. Konstabel (toim), *Isiksusepsühholoogia*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 171–191.
- Orav, Heili 2006. *Isiksuseomaduste sõnavara semantika eesti keeles*. (Dissertationes linguisticae Universitatis Tartuenssis 6). Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Peña Cervel, M. Sandra 2003. *Topology and Cognition What Image-Schemas Reveal about the Metaphorical Language of Emotions*. (Lincom Studies in Cognitive Linguistics 1.) München: Lincom Europa.

- Plutchik, Robert 1980. *Emotion. A Psychoevolutionary Synthesis*. New York: Harper & Row Publishers.
- Rohrer, Tim 2001. Pragmatism, Ideology and Embodiment. William James and the philosophical foundations of cognitive linguistics. – René Dirven, Bruce Hawkins, Esra Sandikcioglu (eds.), *Language and Ideology. Volume I. Theoretical Cognitive Approaches*. Amsterdam: John Benjamins, lk 49–81.
- Zlatev, Jordan 2001. A Hierarchy of Meaning Systems Based on value. – Proceedings of the First International Workshop on Epigenetic Robotics, Modeling Cognitive Development in Robotic Systems. C. Balkenius, J. Zlatev, H. Kozima, K. Dautenhahn, C. Breazeal (eds.). Lund: Lund University Cognitive Studies, lk 153–162.
- Talmy, Leonard 2000. *Toward a Cognitive Semantics II. Typology and Process in Concept Structuring*. Cambridge: MIT Press.
- Talmy, Leonard 2003. *Toward a Cognitive Semantics. Vol. I–II. Concept Structuring Systems*. Cambridge (Mass.)–London: MIT Press.
- Tragel, Ilona, Veismann, Ann 2008. Kuidas horisontaalne ja vertikaalne liikumissuund eesti keeles aspektiks kehastuvad? – *Keel ja Kirjandus*, nr 7, lk 515–530.
- Tyler, Andrea, Evans, Vyvyan 2003. *The Semantics of English Prepositions. Spatial Sciences, Embodied Meaning, and Cognition*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Vainik, Ene 1995. Eesti keele väliskohakäänete semantika kognitiivse grammatika vaatenurgast. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia. Eesti Keele Instituut.
- Vainik, Ene 2004. *Lexical Knowledge of Emotions. The Structure, Variability and Semantics of the Estonian Emotion Vocabulary. (Dissertationes linguisticae Universitatis Tartuensis 5.)* Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Vainik, Ene, Kirt, Toomas 2008. Kuidas me mõistame mõisteid? – Helle Metslang, Margit Langemets, Maria-Maren Sepper (toim), *Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamat*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, lk 225–245.
- Vainik, Ene, Orav, Heili 2005. Tee tööd ja näe vaeva, ...aga ikka oled vihane. – *Keel ja Kirjandus*, nr 4, lk 257–277.
- Vainik, Ene, Velt, Anneli 2006. Viha metafoorid ja kognitiivne mudel eesti keeles. – *Keel ja Kirjandus*, nr 2, lk 104–122.
- Vandeloise, Claude 2006. "Are There Spatial Prepositions?". – *Space in Languages. Linguistic Systems and Cognitive Categories*. Maya Hickmann, Robert Stéphanie (eds.). (Typological Studies in Language 66.) Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins, lk 137–154.
- Vare, Silvi 1984. *Omadussõnaliited tänapäeva eesti keeles*. Tallinn: Valgus.
- Veismann, Ann 2008. Eesti kaassõnade tähenduste kirjeldamise probleemidest. – *Keel ja Kirjandus*, nr 5, lk 335–352.
- Wilson, Margaret 2002. Six views of embodied cognition. *Psychonomic Bulletin & Review* 9 (4), lk 625–636.
- Õim, Haldur 1970. *Isiku mõistega seotud sõnarühmade semantiline struktuur eesti keeles. Väitekirj filoloogiakandidaadi kraadi taotlemiseks*. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, Eesti keele kateeder, 1970 (käsikiri).
- Õim, Haldur 2008. Kognitiivne pööre. – *Keel ja Kirjandus*, nr 8–9, lk 617–627.
- Õim, Haldur, Saluveer, Madis 2002. *Freimid keelekirjanduses*. – Akadeemia, nr 12, lk 2663–2678.

Emotions and Movement in the Bodily Motivated Estonian Terms for Personality Traits

Keywords: cognitive semantics, emotions, personality traits, movement, embodiment

On the basis of meaning and composition we distinguish certain groups of Estonian terms of personality traits where either direct or indirect references to emotional experience and physical motion can be detected. We argue for the theory of embodiment originating in cognitive linguistics as an explanation. We introduce some cognitive mechanisms which enable projections from the domain of physical motion to more abstract domains such as emotions, motivation and social relations. In the case of conceptualizations a distinction between the level of content and the conceptualizer's position is made and the axiological aspects of personality traits are also accounted for.

Ene Vainik (b. 1964), PhD, Institute of the Estonian Language, senior researcher, Ene.Vainik@eki.ee

Heili Orav (b. 1969), PhD, University of Tartu, Institute of Estonian and General Linguistics, research fellow, heili.orav@ut.ee